

Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, İstanbul: Doğan Kitap, Kasım 2014, 729 Sayfa, ISBN: 978-605-09-2289-9

Hasip SAYGILI*

Birinci Dünya Harbi'ne Türkiye'nin girişi ile ilgili özgün ve kapsamlı bir eser faal hizmetteki bir diplomat tarafından yayınlanmıştır. Türk Dışişlerinde önemli bir genel müdürlük hizmetini yürütmekte olan Büyükelçi Altay Cengizer, bu eserinde akademik altyapısı ile diplomatik formasyonunu yetkin bir şekilde bir araya getirerek üzerinde hâlâ sıcak tartışmaların devam ettiği yakın tarihin bir dönemini ele almaktadır.

Yazarın eserin hazırlanmasında büyük çoğunlukla özgün ve Türkçe literatürde çok fazla kullanılmamış arşiv belgeleri dâhil yabancı kaynakları dengeli ve isabetli şekilde kullandığı görünmektedir. Büyükelçi Cengizer ele aldığı dönemle ilgili Türkiye'de kamuoyunda genel geçer görüşlerle eklektik bir yakınlık kurmaya gerek görmeden kendi doğrularını tutarlı, net, doğrudan ve daha önemlisi cesaretle ifade edebilmiştir. Faal hizmette yüksek seviyeli bir bürokratin kendi özgün düşüncelerini kamuoyuna açık bir şekilde ifade etmesinin görüş ve değerlendirmelerin özgünlüğü kadar takdire şayan olduğu fikrindeyiz. Türk Hariciyesinde son yarım yüzyılda rahmetli Kamuran Gürün ile saygıdeğer Dr. Bilal Şimşir dışında faal hizmetteyken müstakil şahsi fikrini ifade edebilen kalem sahibi diplomatı hatırlamıyoruz.¹ Bu yüzden Birinci Dünya Harbi ağırlıklı bu eserin sahasında önemli olduğu ve literatüre kalıcı iz bırakacağını değerlendiriyoruz.

* Dr., Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Misafir Öğretim Elemanı

1 Silahlı Kuvvetlerde durum Dışişlerinden daha parlak görünmemektedir. Resmi görüşün hemen herkeşe bilinen yönleri dışında muvazzaf general ve subayların özgün, müstakil bir tez niteliği taşıyan ciddi bir eser yayınladıklarından da kamuoyu haberdar olmuştur. Bu meyanda bu satırların yazarına muvazzaf subayken 2012 yılında uluslararası bir sempozyumda Balkan Harbi felaketi ile ilgili bir tebliğ sunmasına bir asır öncesinin general ve subaylarını eleştirdiği gerekçesiyle izin verilmemişti.

Diğer taraftan yazarın işlek Türkçesi ve bazen okuyucuda nesir şiir okuduğu izlenimi veren tarzının da iç içe geçmiş karışık diplomatik oyunların izahında kolaylık sağladığı söylenebilir.

Yazara göre geçen yüzyılın başında son raddeye gelmiş olan Büyük Güçler arasındaki emperyalist rekabet, Osmanlı Devletinin beka sorununu ağırlaştırmıştır. Sultan Abdülhamid'in döneminin son senelerine kadar takip ettiği denge siyasetine 1907 İngiltere-Rusya Antantından itibaren manevra sahası kalmamıştır. Abdülhamid'in 1908'de tek adam rejiminin bitmesinden itibaren tedricen imparatorluğun kaderine hükmeden Jön Türkler için esas mesele Cengizer'in ifadesiyle şöyle açıklanmıştır: “*Batı karşısında zayıf düşmüş virane haldeki bu eski imparatorluk, önce güç kaynaklarını derleyip tutunmalı, sonra da ayakta kalmalıydı.*” Ancak Büyük Güçler bu düşüncenin hayata geçmemesi için aralarındaki ölümcül rekabete rağmen elbirliği ile çalışacaklardı. Bu sebeple Jön Türklerin İmparatorluğun sonuna kadar takip ettikleri politikalar geniş ölçüde Büyük Güçlerin dayatmalarından kaynaklanmıştır. Bu politikaların Batıya kayıtsız şartsız teslim olarak yok oluşu hızlandırma dışında uygulanabilir bir alternatifi de mevcut olmamıştır.

İttihat Terakki idaresinin Alman hayranı olarak devleti Birinci Dünya Harbi'ne sürüklediği şeklindeki günümüzdeki yaygın anlayışın anılan dönemdeki İngiliz propagandası ürünü olduğunu ileri süren yazar, Jön Türklerin İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından ittifaka kabul edilmemeleri yüzünden harbin çıkmasından kısa bir süre önce Almanya ile ittifaka mecbur kaldıklarını göstermektedir. Bu ittifakta Rusların İstanbul'a ve Boğazlara el koyma hazırlıklarının önemli bir faktör olduğu dönemin diplomatik belgelerine atfen gerekçelendirilmiştir.

Rusya harp başlamadan aylar önce 21 Şubat 1914'te İstanbul'un ve Boğaz'ın işgali için bakanlıklar, kara ve deniz kuvvetlerinin katıldığı Çarlık konferansı tertip etmiştir. Esasen İtilaf Devletleri Rusya'nın geniş insan kaynaklarından istifade için Çarlığa büyük ikramiye olarak Türkiye'nin başkentini söz vermişlerdi. Bütün bu süreç Rusya'nın dahliyle çıkmış olan Balkan Harbi sonucunda Türkiye'nin ağır bir bozguna uğraması Türklerin Asya'daki varlıklarının da sonlanmak üzere olduğu algısı ile hızlanmıştı.

1913-1914 yıllarında Dicle-Fırat su yolları, Bağdat Demiryolunun Basra'dan Körfeze uzanan hattı üzerinde İngiltere'ye yoğun imtiyaz verilmesi, Bağdat ve Basra liman inşası ve Aden ile Yemen arasındaki sınırlar konusunda İngiltere ile bir kısmı harp çıkmazdan 8 gün önce anlaşmalar yapılmasına rağmen İngiltere son taksitleri de aldıktan sonra halkın kefen parası bağışlama dâhil büyük fedakârlıklarla bedelini ödediği Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarına el koymuştur. Daha Osmanlı Devleti harbe girmeden iki ay önce İngiltere Çanakkale Boğazı ve Basra girişinde askeri abluka uygulamaya başlamıştır. Kısaca Türkiye'yi idare edenlerin gösterdikleri iyi niyete rağmen İngiltere'den açık düşmanlık görmüşlerdir.

Büyükelçi Altay Cengizer, bu şartlar altında İttihat Terakki yöneticilerinin Almanya ittifakı ile harbe girerek İstanbul'un ve Boğaz'ın Doğu Anadolu ile beraber işgali tasarısını sonuçsuz bıraktıkları fikrindedir. 29 Ekim sadece yeni Türk devletinin rejiminin 1923 yılında ilan edildiği gün değil, bundan 9 yıl önce harbe girerek Türklerin siyasi varlıklarını mutlak bir yıkılıştan kurtulmak üzere atılım yaptıkları bir gündür de. Böylece realpolitığın gereklerinin yerine getirildiği ve zamanlıca karar verildiği savunulmaktadır.

Ayrıca “*Jön Türkler ve onların siyasi örgütü İttihat ve Terakki’yi yerden yere vurmak, Birinci Dünya Savaşı’na rastgele girmiş olmakla suçlamak, körü körüne Alman taraftarlığıyla itham etmek, yaşanmış ya da elde kalmış her belayı İttihatçıların içine yuvarlandığı çukurdan aşağı atmak, en kolay ve en zahmetsiz yol olmuştur.*” Bu tercihin Cumhuriyet döneminde yakın tarih algısının inşasında önemli rol sahibi Hikmet Bayur’dan milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerin referans vermekten hoşlandıkları İsmail Hami Danişmend’e kadar geniş bir yelpazede benimsenmesi yazara göre dönemin yaşanmışlıkları ve açmazlarının “*çocukça bir nisyarla hafızalardan*” silinmesidir. Ama bu yaklaşım insafli ve vicdanlı değildir.

Eserde Ermeni tehciri ile Türkiye’nin “*Ermeni unsurunu yitirmiş*” olmasından hayıflanan Cengizer, Türkler ve Ermenilerin dış müdahaleler olmasaydı acı olayların yaşanmamış olacağı iddiasındadır. Tehcirin bir diğer vebali de yazara göre dönemin Ermeni liderliğinin dar görüşlülüğüne düşmektedir. Ermeni devrimci örgütleri çoğunluk teşkil etmedikleri topraklarda *tekelci ve radikal* bir siyasi çizgiyi tartışmasız sürdürmeyi esas almasalardı sonucun başka türlü olabileceği ileri sürülmektedir.

Günümüzde ise “*Ermeni tarafının ruhi kurtuluşu, Türk tarafının ruhen en dibe atılması ve münhasıran tek başına suçlu ilan edilmesi şartına bağlanmıştır.*” Bu anlayışın asgari uzlaşmadan anlayacağı da kitaba göre “*Türklerin, altından kalkamayacakları bir geçmişle baş başa bırakılmaları, yüz kızartıcı bir suç işlediklerinden yaşamlarına medeni âlemde yeri olmayan bir ulus olarak devam etmeleridir.*” Oysa Osmanlılar adına verilmiş hayatta kalma mücadelesinde kendi acılarına hiç gözyaşı dökmemiş ve kendi acılarını hatırlama çabalarını hakir ve küçük gören bir ulusun başkasının acısını onarabileceği zannı aydın zümre ve kamuoyuna dayatılmaktadır. Bu ise acılar arasında hiyerarşi kurmaktır ve kalıcı bir çözümün önünü kapatmaktır.

Kitap okuyucuya pek duyulmamış sayısız ilginç bilgiler sunmaktadır. Mesela Balkan Harbi öncesi Yunanistan ile Bulgaristan arasında Türkiye’ye karşı ittifak anlaşması etkili İngiliz gazetesi The Times’ın Balkanlar muhabiri *Bourchier*’in yardımıyla kotarılmıştır. Hem de bu anlaşma İstanbul’un fethi yıldönümüne 29 Mayıs 1912 gününe denk getirilerek... Yazar, Batı kamuoyunu da Osmanlı Devletine karşı bu tarz önyargılı kişilerin belirlediğini söylemektedir.

Adil Hafızanın Işığında, tanınmış devrimci gazeteci John Reed'den Balkan Harbi sırasında bölgeyi dolaşırken erkek çocuk doğuran Sırp kadınların “Kosova'nın intikamını alacak küçüğüm, hoş geldin” diye sevinç çılgınlıkları attıklarını alıntılıyor. Yine daha 1896 gibi bir tarihte Rusya'nın İstanbul ve Boğazi baskın tarzında bir askeri harekâtla ele geçirme girişimi çerçevesinde Büyükelçi Nelidov'un Petersburg'a İstanbul'un işgali için gerekçe teşkil edecek kargaşayı yaratabileceğini rapor etmesi de eserdeki diğer bir şaşırtıcı bilgi olsa gerektir. Daha şaşırtıcı bir bilgi ise Balkan Harbi'nde bozguna uğrayan ordusunu yeniden yapılandırma için Almanya'dan rica minnet Liman von Sanders'i getiren Osmanlı Devletinden Rusya'nın da Doğu'da bir ordusunun bir Rus generalin komutasına verilmesini talep etmesidir. 1911 yılında İngiltere'nin Bağdat demiryolu projesinin Bağdat-Basra hattında Rusya için yüzde 20 hisse talebinde bulunması da Osmanlı'nın nasıl bir İtilaf baskısı altında bulunduğunu göstermektedir. Büyükelçi Cengizer, Alman imparatoru Kayzer Wilhelm'in Balkan Harbi sıralarında Türklerin Avrupa'da varlığının “lüzumundan fazla uzamıştır” beyanını aktararak denklemin karşı tarafının da Türkiye için hayırlı olmadığını göstermektedir.

Adil Hafızanın Işığında hazırlanırken dönemin sadrazamı Said Halim Paşa'nın Ermeni bir katil tarafından 1921 yılında şehit edilmesinden kısa bir süre önce yazdığı yarım kalan hatıralarının *Türkiye'nin Birinci Dünya Harbine Katılmasının Sebepleri* başlıklı kısmı ile Yusuf Akçura'nın 1928 yılında yayınladığı *Osmanlı Devleti Umumi Harbde Bitaraf Kalabilir miydi?* adlı makalesinin görülmediği anlaşılıyor. Ancak ilginçtir: Büyükelçi Cengizer'in hacimli kitabının ana fikri olarak Said Halim Paşa'nın yazdıklarının esas alındığı kolaylıkla ileri sürülebilir, eserin kapsam itibarıyla da dönemi bütün ağırlığıyla yaşamış siyasi tarih hocası bir fikir adamının Birinci Dünya Harbi'ne giriş incelenirken göz önüne alınmasını şart gördüğü konular neredeyse birebir alınmıştır. Bu *tevafuk* yazarın dönemi yaşayan her ikisi de nitelikli düşünce adamı olan iki önemli şahsiyetin yaşadıklarını bir yüzyıl sonra içselleştirerek hakikate yaklaştığının kanıtı olarak ileri sürülebilir.

Altay Cengizer'in bu eseri sahasında büyük bir boşluğu doldurmasına rağmen yeni baskılarında giderileceğini umduğumuz bazı küçük maddi hataları da içermektedir. Bu çerçevede Petersburg'daki Osmanlı Sefirinin Türkhan Paşa (s. 200) değil Turhan Paşa olduğu, Osmanlı idaresinin ekonomik güçlükleri zikredilirken memurlara borç veremez halde (s. 207) değil aylık veremez durumda olduğu, Drama'nın Edirne'ye bağlı bir merkez olduğu (s. 289) bilgisi de Selanik'e tabî diye düzeltilmesi gereken bir başka küçük ayrıntı hatasıdır. Yine Mareşal Moltke'nin 1880 yılında Türkiye'ye askeri danışman olarak gönderildiği bilgisi (s. 237) doğru görünmemektedir. Bilindiği gibi Moltke Alman Genelkurmay Başkanı iken Osmanlı Devleti'ne 1882 yılında dört danışman subayın gönderilmesine muvafakat etmiştir. Diğer taraftan Teselya'nın Berlin Antlaşması ile elden çıktığı (s. 43) ise ancak sonuç itibarıyla doğrudur. Yani Teselya Berlin Antlaşması'nın açtığı yol ile birkaç yıl sonra kaybedilecektir.

Bu değerli eserin akademik çevreler ve ilgi duyanlarca okunarak eleştirilmesinin yanı sıra aktif hizmetteki karar vericilerce de bizzat okunmasını salık veriyoruz. Bu mümkün değilse karar vericilerin maiyetlerindeki eğitimli genç dimağlara okutarak onlardan özetini ve ana fikrini dinlemelerini temenni ediyoruz. Diğer taraftan entelektüel birikimi olan kimselerin kendi fikirlerini kamuoyunda ifade edebilecek medeni cesareti gösterebilmelerini yüreklendirme maksadıyla bürokratik patinajların mümkün mertebe azaltılması için Büyükelçi Cengizer'in incelediğimiz bu çalışması gecikmiş de olsa bir başlangıç teşkil etmelidir.